

LITERARY TEXT RESEARCH

A Structural and Thematic Analysis of Sheikh Abdul-Razzaq Naqshbandi's Divan *Dar al-Salaam*

Muzaffar Husain Ganaie

PhD Candidate in Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran; saqael.mehdi1990@gmail.com

Eshagh Toghiani Esfarjani*

Corresponding author, Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Isfahan, Isfahan, Iran; etoghiani@yahoo.com

Article Type

Research Article

Article History

Received

February 15, 2023

Revised

April 09, 2024

Accepted

June 13, 2024

Published Online

December 22, 2025

Keywords

Abdul-Razzaq Naqshbandi,

Dar al-Salaam,

Badri dynasty,

Khwajagān order,

Sufis of Kashmir.

ABSTRACT

Shaykh Abdul-Razzāq Naqshbandi is one of the Kashmir's greatest Sufi saints and a follower of "Naqshbandi (Khwajagān)" order. He composed his poetic work *Dar al-Salaam* in the same metre as Sanai's *Hadiqat al-Haqiqat*. In addition to explaining Islamic ethics, the poet recounts his personal life, his entry into the spiritual path (*tarīqat*), and the teachings of Sufism. While historical records provide limited information about this Kashmiri poet, the surviving text of *Dar al-Salaam* offers valuable insight into his life and his era. This paper presents an introduction to the Sufi's life and a structural and thematic analysis of his poetry, employing a descriptive-analytical method. To date, only two manuscripts of *Dar al-Salaam* have been preserved, both transcribed by Shaykh Abdul Qadeer Badri in the thirteenth century Hijri. The Shaykh's poetry is largely straightforward and accessible. Elision and addition of phonemes are among the most notable phonological features of the Divan. Although composed in the Persian contemporary to his time, the poet employs numerous archaic Persian and Arabic terms. Rather than relying heavily on literary or rhetorical devices, he makes frequent use of allusions and epigraphs, reflecting a deep influence from Islamic and Sufi texts.

Cite this Article: Ganaie, M. H., & Toghiani Esfarjani, E. (2025). A structural and thematic analysis of Sheikh Abdul-Razzaq Naqshbandi's divan *Dar al-Salaam*. *Literary Text Research*, 29(106), 9-35. <https://doi.org/10.22054/ltr.2023.72643.3698>

© 2025 by Allameh Tabataba'i University Press

Print ISSN: 2251-7138 Online ISSN: 2476-6186

Publisher: Allameh Tabataba'i University Press

Homepage: <https://ltr.atu.ac.ir>

DOI: 10.22054/ltr.2023.72643.3698

ATU
PRESS

Introduction

The importance of manuscript editing extends beyond enriching Persian literature; it also aids in understanding lesser-known aspects of language and culture. Outside Iran's borders, particularly in India, many Persian manuscripts remain neither edited nor published, and thus have not been subject to scholarly evaluation and critique. Sheikh Abdul-Razzaq Naqshbandi, a little-known Kashmiri poet, is the author of a work titled *Dar al-Salaam*—an example of such an overlooked text. Two manuscripts of this work are held in the *Divan Khana* of Maharaja Shri Pratap Singh in Srinagar, Kashmir: one copy, registered under number 2737, is written on Kashmiri paper, while the other, numbered 2744, is on ordinary paper. Sheikh Abdul-Razzaq Naqshbandi was a twelfth-century AH poet from the Indian region of Kashmir, a Sunni Hanafi, and a follower of the Naqshbandi Sufi order. Of Iranian descent, his ancestors migrated from Khorasan to Kashmir during the Mughal era and settled in Sopore. Due to the lack of research and recognition surrounding this poet, there remains insufficient information to properly identify and introduce this important literary and Sufi figure.

Although numerous works have been written about the poets, Sufis, and saints of Kashmir, none contain detailed information about the life of Sheikh Abdul-Razzaq. Only the memoir of Haji Muhiuddin Meskin briefly mentions him, stating: "Sheikh Abdul-Razzaq Naqshbandi went to Pakhali in his youth to acquire Sufi teachings, and six months later he benefited from the company of Abdul Salam Wakil and learned the principles of spiritual conduct. His life was devoted to worship and striving, and he died in the year 1209 AH" (Meskin, 1322: 159).

During his lifetime, Sheikh Abdul-Razzaq Naqshbandi composed a valuable work titled *Dar al-Salam*, dedicating it to the pure soul of his mentor, Akhund Sayyid Abdul Salam. The *divan* of *Dar al-Salam* is structured in two chapters. In the first chapter, the poet shares certain personal details that provide some insight into his life. According to this account, Sheikh Abdul-Razzaq Naqshbandi—a twelfth-century AH Sufi—lost his father in childhood and subsequently journeyed to the Pakhal region of Peshawar in search of a spiritual guide. There, he served religious elders for six years.

Approximately three hundred years ago, during the reign of the renowned Gurkani (Mughal) Emperor Jahangir, one of the dynasties that entered the Kashmir region from Iran with the aim of spreading Islamic teachings was the Badri family. Sheikh Enayatollah Badri, along with his son Moradollah Badri, migrated from Khorasan to Kashmir and devoted their lives to preaching Islam in Sopore, one of Kashmir's cities, until their deaths (cf. Aziz, 1367: 28). Sheikh Abdul-Razzaq Naqshbandi is considered a member of this lineage.

In terms of Sufi affiliation, Sheikh Abdul-Razzaq was a follower of the Naqshbandi order, also known as the Khwajagan ("Masters") order. This lineage is called Khwajagan because many of its early elders did not receive teachings directly from a living master but rather followed the spiritual path of figures such as Khwaja Yusuf Hamadani and Khwaja Abdul Khaliq Ghajdawani (see: Sari-Oghli, 1379: 18). Although the Naqshbandi order is traditionally

attributed to Khwaja Baha'uddin Muhammad Naqshband, he is not its founder. Rather, he received his spiritual training from the successors of Abdul Khaliq Ghajdawani and is credited with reviving and expanding the Khwajagan order, which then spread rapidly throughout Transoxiana and Khorasan. Following Khwaja Baha'uddin, his successors included Khwaja Ala'uddin Attar (d. 802 AH), Khwaja Muhammad Parsa (d. 851 AH), and Khwaja Ya'qub Charkhi (d. 851 AH) (Modarresi, 1360: 86–91).

The only surviving work of Sheikh Abdul-Razzaq Naqshbandi is the divan *Dar al-Salaam*. This divan is a Sufi poetic text composed in the same meter as Hakim Sanai's *Hadiqat al-Haqiqah* in the 12th century AH. The work is written in Nastaliq script and consists of two chapters. In the first chapter, after offering praise and gratitude to God, extolling the Holy Prophet, and describing the day of the Prophet's Ascension (Miraj), the author praises Sheikh Baha'uddin Naqshbandi. Additionally, this chapter includes autobiographical details about the poet's own life and that of his mentor, Akhund Seyyed Abd al-Salaam Vakil. The central theme of *Dar al-Salaam* is mysticism and ethics, expounding Sufi teachings in line with the principles of the Naqshbandi order.

In the second chapter, philosophical concepts, prophetic traditions, the nature of the microcosm and macrocosm, the significance of human anatomy, and various topics in Sufism and mysticism are examined. Additionally, at the end of the manuscript, its scribe, Sheikh Abdul Qadir Badri, has recorded accounts of the extraordinary spiritual states and miracles attributed to Sheikh Abdul-Razzaq Naqshbandi and the Badri family.

Literature Review

A review of reliable academic sources—including manuscript and publication catalogs, as well as relevant websites and databases—indicates that no prior research has been conducted on Sheikh Abdul-Razzaq Naqshbandi or his works. Therefore, this article represents the first academic introduction to this Kashmiri poet, his writings, and his historical context.

Methodology

This study employs a library-based descriptive-analytical method, drawing on the poetic and documentary content of the manuscript, to address the following research questions:

1. Who was Sheikh Abdul-Razzaq Naqshbandi, and in which period did he live?
2. What religious and social concepts are reflected in his poetry?
3. Who were his contemporaries, and what thoughts or figures influenced his work?

Conclusion

The Divan *Dar al-Salaam*—essentially a repository of the ethics, discourses, and teachings of the Naqshbandiyya order—reflects the distinct beliefs and thoughts of Sheikh Abdul-Razzaq and his mentor, Mulla Akhund Sayyid Abdul Salam Vakil. This characteristic has led him to

introduce the Naqshbandiyya order in detail, elaborating on its doctrines and highlighting which of its prominent figures propagated and expanded the order in India and Kashmir. Therefore, this Divan can be a valuable subject for literary scholars, historians, and researchers. By examining the less ornate poems within the Divan *Dar al-Salaam*, it becomes apparent that the poet did not confine himself predominantly to the deliberate use of literary devices, rhetorical embellishments, or the stylistic ornamentation characteristic of professional poets. Nevertheless, certain verses and passages do exhibit literary techniques that were likely introduced unconsciously and without deliberate artifice. In this regard, allusions and references to scriptural and narrative sources appear more frequently than other rhetorical arrangements, reflecting the poet's deep devotion to Islamic teachings and influential religious and mystical figures—particularly his mentor, Sheikh Abd al-Salaam.

Having been exposed to diverse cultural and linguistic environments, the poet's language incorporates not only classical Persian and Arabic vocabulary but also lexical influences from English, Kashmiri, Urdu, and Turkish. Overall, the Divan *Dar al-Salaam* offers a reflection of the religious, Sufi, literary, historical, and political landscape of 12th-century AH Kashmir, providing significant insight into the social and customary realities of that period.

معرفی دیوان «دارالسلام» شیخ عبدالرزاق نقشبندی به همراه تحلیل ساختاری و محتوایی آن^۱

دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران؛
saqeel.mehdi1990@gmail.com

نویسنده مسئول؛ استاد، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران؛
etoghiani@yahoo.com

مظفر حسین گنایی

اسحاق طغیانی
* سفر جانی

چکیده

شیخ عبدالرزاق نقشبندی از صوفیان برجسته وادی جنت کشمیر است. وی دیوان «دارالسلام» را بر وزن «حدیقه الحقیقه» سنایی در موضوعات اخلاقی و عرفانی سروده است؛ و علاوه بر این، در مورد زندگی خود، چگونگی مشرف شدن به درگاه طریقت، ارادت نسبت به مراد و مرشدش و برخی مسائل اجتماعی و سیاسی عصر خویش نیز در آن سخن رانده است. همچنین او در این اثر ۲۸ تن از بزرگان و خواجگان سلسله نقشبندی را به صورت گسترده معرفی و مدح کرده است. از میان تذکرها و موجود و مربوط به این موضوع، تنها در تذکره حاجی محی الدین مسکن در پنج سطر از این صوفی پُرکار سخن به میان آمده است و سایر تذکرها در باره او ساکت هستند؛ اما متن اشعار باقی مانده از دیوان «دارالسلام»، آگاهی‌های مفصلی را درباره زندگی پر فراز و نشیب این شاعر صوفی مسلک فرا روی ما قرار می‌دهد. بر این اساس اشعار شیخ نشان می‌دهد او در قرن دوازدهم هجری می‌زیسته و مذهب حنفی داشته و در عرفان، پیرو مسلک و مرام مشایخ سلسله نقشبندی بوده است. از دیوان «دارالسلام» تنها دو نسخه باقی مانده که در اوایل قرن سیزدهم هجری به وسیله شیخ عبدالقدیر بدری نگاشته شده است. اشعار شیخ عبدالرزاق که جنبه تعلیمی دارد معمولاً روان و قابل فهم است؛ اما به دلیل طولانی بودن برخی از موضوعات و حاشیه رفتن‌های بی‌مورد، گاهی مطالب غیر ضروری باعث سردرگمی خوانندگان می‌شود. از جهت زبانی حذف و افزایش واج‌ها از مهم‌ترین ویژگی‌های آوایی اشعار این دیوان است. اگرچه دیوان شیخ به زبان رایج دوره شاعر سروده شده؛ اما این شاعر آشنا به زبان فارسی و واژگان فارسی و عربی قدیم را نیز به مقدار زیاد در دیوانش به کار برده است. همچنین او در این اثر صوفیانه در به کارگیری فنون ادبی و زیبایی‌های بلاغی مانند شاعران حرفه‌ای عمل نکرده و بیشتر از آرایه تضمین و تلمیح بهره برده است که نشان‌دهنده تأثیرپذیری او از متون اسلامی به خصوص قرآن و حدیث است.

نوع مقاله

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله

تاریخ دریافت:

۱۴۰۱/۱۱/۲۶

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۱/۲۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۳/۲۴

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۱۰/۰۱

کلیدواژه‌ها

عبدالرزاق نقشبندی،

دیوان «دارالسلام»،

خاندان بدری،

فرقه خواجگان،

صوفیان کشمیر.

استناد به این مقاله: طغیانی اسفر جانی، اسحاق و گنایی، مظفر حسین. (۱۴۰۴). معرفی دیوان «دارالسلام» شیخ عبدالرزاق نقشبندی به همراه تحلیل

ساختاری و محتوایی آن. متن پژوهی ادبی، ۲۹(۱۰۶)، ۳۵-۹. <https://doi.org/10.22054/ltr.2023.72643.3698>

© ۱۴۰۴ دانشگاه علامه طباطبائی

ناشر: دانشگاه علامه طباطبائی

شاپا چاپی: ۷۱۳۸-۲۲۵۱

شاپا الکترونیکی: ۶۱۸۶-۲۴۷۶

نشانی وبگاه: ltr.atu.ac.ir

اهمیت تصحیح یک نسخه خطی، علاوه بر تقویت غنای ادب فارسی، به شناخت دیگر زوایای ناشناخته آن نیز کمک می‌کند. در خارج از مرزهای ایران و به خصوص در هندوستان، هنوز نسخه‌های متعددی به زبان فارسی وجود دارد که تصحیح و چاپ نشده‌اند و به همین دلیل در بوثه ارزیابی و نقد قرار نگرفته‌اند. شیخ عبدالرزاق نقشبندی از جمله شاعران گمنام و ناشناخته کشمیری و صاحب اثری است به نام «دارالسلام» که از جمله این قبیل آثار به حساب می‌آید. از این اثر، دو نسخه خطی در دیوان‌خانه مهاراجه شری پرتاب سنگ سرینگار کشمیر وجود دارد؛ یک نسخه به شماره ثبتی ۲۷۳۷ که بر روی کاغذ کشمیری تحریر شده و دیگری به شماره ثبتی ۲۷۴۴ که با استفاده از کاغذ معمولی نگاشته شده است. شیخ عبدالرزاق نقشبندی از شاعران قرن دوازدهم ایالت کشمیر هندوستان است که دین او، سنی حنفی و پیرو مرام صوفیانه نقشبندیه بوده است. وی اصلیتی ایرانی دارد و آبا و اجدادش در دوره مغول از خراسان به ناحیه کشمیر مهاجرت کرده و در شهر سوپور به طور مستقل ساکن شده‌اند. با توجه به عدم معرفی این شاعر و گمنامی وی، هنوز اطلاعات دقیقی در شناخت و معرفی این شاعر و اثر وی وجود ندارد.

۱. روش پژوهش

این تحقیق به شیوه کتابخانه‌ای و به روش توصیفی - تحلیلی و بر اساس تحلیل اشعار و مستندات موجود در متن نسخه، در صدد یافتن پاسخ‌های علمی به پرسش‌های زیر است:

۱. شیخ عبدالرزاق نقشبندی چه کسی بوده و در چه دورانی می‌زیسته است؟
۲. وی چه مفاهیم دینی یا اجتماعی را در اشعار خویش بازتاب داده است؟
۳. هم‌عصران او چه کسانی بوده‌اند و تحت تأثیر کدام تفکر یا شخصیتی بوده است؟

۱-۱. پیشینه پژوهش

چنانکه گفته شد شیخ عبدالرزاق نقشبندی یکی از شاعران کشمیر هندوستان است که جست‌وجوهای علمی در منابع معتبر، فهرست نسخ خطی و چاپی، سایت‌های اینترنتی و بانک‌های اطلاعاتی، نشان می‌دهد تاکنون پژوهشی درباره وی و دیوانش انجام نشده است و این جستار برای اولین بار به معرفی این شاعر و آثار و احوال او می‌پردازد.

۲. بحث و بررسی

۱-۲. معرفی شاعر (زندگی نامه شیخ عبدالرزاق نقشبندی کشمیری)

شیخ عبدالرزاق نقشبندی کشمیری، یکی از فرزندان شیخ مرادالله بدری است. اگرچه در ناحیه کشمیر تذکره‌های مختلف درباره شعرا، صوفیان و اولیاء نوشته شده است؛ اما هیچ تذکره‌ای درباره زندگی او مطلب مبسوطی ندارد. تنها تذکره حاجی محی‌الدین مسکین، درباره او چنین گفته است:

شیخ عبدالرزاق نقشبندی در قصبه سوپور سکونت پذیر بود. در عهد شباب در پکهلی برای اکتساب آداب طریقت نهضت نمود و در آنجا به خدمت بزرگی مشرف گشت و مدت شش ماه در آنجا به خدمت آن جناب به سر برد و بعد از مراجعت از آن سواد در خدمت عبدالسلام و کیل فایز گشته آداب سلوک و خط ارشاد حاصل کرده، ایام زندگانی در عبادات و مجاهدات انجامید و در سنه هزار و دو صد و نه در محله وانته پوره رحلت نموده مدفون شده. دیوان «دارالسلام» در احوال مرشد تصنیف نموده است (مسکین، ۱۳۲۲: ۱۵۹).

شیخ عبدالرزاق نقشبندی در طول حیات خویش اثری گران‌قدر به نام «دارالسلام» تألیف کرده و آن را به روح پاک مرشد خویش؛ یعنی آخوند سید عبدالسلام تقدیم نموده است. دیوان «دارالسلام» در دو فصل نوشته شده است. شاعر در فصل اول به جزئیاتی از زندگی خود اشاره می‌کند که تا حدودی به دورنمایی از آن می‌توان دست یافت.

بر این اساس شیخ عبدالرزاق نقشبندی، صوفی قرن دوازدهم هجری، بعد از وفات پدر که در دوره کودکی او رخ داد، در پی یافتن مرشد سیر و سلوک عازم منطقه پکهل شهر پیشاور شد و در آنجا به مدت شش سال به خدمت بزرگان دین مشغول بود. وی درباره این سفر چنین می‌گوید:

چند مه گشته من مادر خویش رو نهادم گریز را در پیش
رفتم اندر پکهل به ذوق و به شوق تا که یابم مرشد مافوق
تا به شش سال در پکهل بودم پیش هریک بزرگ آسودم
(گک ۳۲ پ).

وی در اشعارش، اسم شیوخ دیگر زمان خود را که در منطقه پکهل زندگی می‌کردند و در میان مردم کشمیر شهرت داشتند، ذکر کرده است. در این ارتباط درباره مرشد خویش (عبد احد) در پکهل چنین می‌گوید:

شیخ من بد بنام عبد احد خلوتی بود راه او به رشد
من ازو استفاضه می‌کردم صحبت و خلوتی به سر بردم
(گک ۳۳ ر).

بعد از این، وقتی مرشد و مراد او، حضرت شیخ عبد احد، قصد سفر به منطقه کشمیر می‌کند و شیخ عبدالرزاق را در شهر پکه‌ل تنها می‌گذارد، وی از شدت دلتنگی و تکمیل راه سیر و سلوک به شهر لاهور نقل مکان می‌کند و در آنجا استادی برجسته به نام «میان محمد شهریار» را می‌یابد و در خدمت وی تعلیمات راه سلوک سلسله نقشبندیه را ادامه می‌دهد:

پس همان شیخ رفت از کشمیر در پکه‌ل مر مرا گذاشت فقیر
او به کشمیر رفت و من فی الفور رفتم اندر کرانه لاهور
شهریار آن میان محمد پیر بُد و بودش ز نقشبند پذیر
زو به چندین قرار گیر شدم طالب پیر دستگیر شدم
(همان).

شیخ عبدالرزاق بعد از محرومی از سایه پدر و فوت مادر، در حالت سرگردانی و سرگشتگی به این فکر فرو می‌رود که کسی را ندارد؛ وقتی می‌بیند برادرش شیخ محمد عثمان بدری را در دوران کودکی از دست داده و برادر بزرگش شیخ عبدالصمد بدری نیز به شهر مظفرآباد (پاکستان امروزی) کوچ کرده است و تنها یک برادر به نام ملامحمد مقیم مأنوس اوست:

پدر و مادر و برادرها دور از من شدند دو سه جا
یک برادر به من بود همراه که ازو دلم کشد صد آه
(گک ۳۴ ر).

در این زمان، از آنجا که شیخ عبدالرزاق از چشمه سیر و سلوک و مقامات معنوی کاملاً سیراب نشده بود و هنوز احساس تشنگی می‌کرد؛ در پی مرشدی کامل بود تا عطش خود را فرو نینداند؛ البته چون شیخ تحت تأثیر سلسله نقشبندیه بود و گرایش زیادی به مرشدان این سلسله داشت، این امر باعث می‌شد تا او کامرانی و توفیق خویش را در صحبت بزرگان این سلسله جست‌وجو کند:

آر در دست مرشد کامل تا ز لطفش به حق شوی واصل
باش در روز و شب به صحبت وی همیان بسته کن به خدمت وی
بشکفد تا دلت چو گل به بهار هم ز غفلت به درشود ز دو خار...

گر تو خواهی که می‌شوی سرشار روی دل به سوی نقشبندان آر
(گک ۳۵ ر).

شیخ عبدالرزاق به دلیل دست نیافتن به مرشد کامل در کشمیر، قصد رفتن به ناحیه پکهل را می‌کند تا به خدمت مرشد خود شیخ عبد احد در آید. تلاش وی در این مورد به جایی نمی‌رسد تا این که شبی در وقت نماز تهجد مشاهده می‌کند مردی با چهره تابان و لباس سبز در برابر او ایستاده است و او را به بستن دیده‌ها امر می‌کند. بعد از باز کردن چشم، شیخ خود و این مرد تابناک را در مسجدی در شهر باره مولا کشمیر می‌یابد که هر دو در این مسجد مقدس مشغول نماز و مناجات هستند. بالأخره این مرد سبزپوش، که گویا حضرت خضر بوده، شیخ را به مرشدی به نام ملا آخوند سید عبدالسلام وکیل بشارت می‌دهد (گک ۳۶ پ، ۳۷ ر و ۳۸ پ).

گفتمش ای خدا به تو خشنود	کیستی گو به من به حق و دود
گفت من خدمت شما هستم	درد جان ترا دوا هستم
خدمت والده که بنمودی	سر خود زیر پای او سودی
شد قبول خدای آن خدمت	بدل زحمت آمدت رحمت...
همچو من مرد کرد زو پیدا	بفرستاد سوی تو اینجا
ز امر حق کردم چنین تلقین	تا به وصل خدا شوی تو قرین

(گک ۳۸ پ).

۱-۱-۲. خاندان شاعر

یکی از دودمان‌هایی که از مناطق خارج کشمیر مانند: ایران، ترکستان و غیره به قصد نشر و اشاعه معارف اسلامی و برای تبلیغ دین اسلام وارد منطقه کشمیر شد، دودمان بدری بوده است. تقریباً سیصد و اندی سال پیش زمانی که منطقه کشمیر تحت سلطه پادشاه جهانگیر - یکی از مشهورترین پادشاهان سلطنتی گورکانیان - بود، حضرت شیخ عنایت‌الله بدری - که مبلغ اسلام و داعی جلیل‌القدری بوده است - با همراه فرزند ارجمندش، حضرت مرادالله بدری، از خراسان به کشمیر مهاجرت کرد و تا آخر عمر در آن دیار به تبلیغ دین اسلام مشغول بود (ر.ک: عزیز، ۱۳۶۷: ۲۸). وی برای سکونت، یکی از شهرستان‌های کشمیر به نام سوپور را انتخاب کرد و تا آخر عمر در آن شهر ساکن بود:

که به دیباچه حال خود کم و بیش گفته‌ام بازگویمت از خویش اصل من بوده است از سوپور و ز خراسان هست جد من مشهور (گک ۲۳۷ر).

چرا خاندان شیخ عبدالرزاق نقشبندی را «خاندان بدری» نامیده‌اند؟ از این جهت که گفته می‌شود سلسله نسب خاندان بدری به یکی از اصحاب بدر می‌رسد و به این سبب آنان در عرف به بدری مشهور گردیده‌اند. کاتب نسخه «دارالسلام»، شیخ عبدالقدیر بدری - یکی از نوادگان شیخ عبدالرزاق نقشبندی - در اشعارش می‌فرماید:

آنکه بوده ز جفت دنیا طاق هست عبدالرزاق در آفاق
عرف او نقشبندی و بدری بدر نور است و قدر او فخری
چون ز اصحاب بدر نسبت یافت زان نه خود عرف بدر نسبت یافت
(بدری، ۱۴۳۸: ۱۱).

۲-۲. مذهب و مرام شاعر

مذهب شیخ عبدالرزاق نقشبندی، سنی حنفی معرفی شده است:

پیرو شرع مصطفی دارم حنفی فقه شد مدد گارم
(گک ۳۹۶پ).

و اما پیشتر اشاره شد که او از جهت مشی و مرام صوفیانه پیرو فرقه نقشبندیه بوده است. فرقه نقشبندیه همان فرقه خواجهگان است و به این دلیل خواجهگان نامیده شده‌اند که بیشتر بزرگان این طریقت تعلیم و تلقین‌شان به صورت مستقیم و حضوری از مرشد نبوده است؛ بلکه آنان در این مقام طریقه خواجهگان را دنبال می‌کرده‌اند (ر.ک: صاری‌اوغلی، ۱۳۷۹: ۱۸). همان طریقه‌ای که خواجه یوسف همدانی و خواجه عبدالخالق عجدوانی بنا نهاده بودند. طریقه نقشبندیه را اگرچه به خواجه بهاءالدین محمد متعلق می‌دانند؛ اما در واقع او بنیان‌گذار و مؤسس این سلسله نیست؛ زیرا خواجه بهاءالدین از جانشینان عبدالخالق عجدوانی تعلیم و تلقین گرفته و احیاگر طریقت خواجهگان شد. خواجه بهاءالدین فرقه نقشبندیه را از تعلیمات خود وسعت بخشید به طوری که در مدت کمی این فرقه در ماوراءالنهر و خراسان گسترش یافت. پس از خواجه بهاءالدین، خواجه علاءالدین عطار (ف ۸۰۲ هـ.ق.)، خواجه محمدپارسا (متوفی ف ۸۲۲ هـ.ق.) و خواجه یعقوب چرخ‌چی (ف ۸۵۱ هـ.ق.) جانشینان وی بوده‌اند. از خلفای خواجه یعقوب چرخ‌چی، خواجه عبیدالله را می‌توان نام برد که از مشهورترین

خواجگان این سلسله به شمار می‌رود که در روزگار وی، سلسله نقشبندیه در مناطقی دیگر به سرعت رواج یافت (ر.ک: همان: ۱۹ و مدرسی، ۱۳۶۰: ۸۶-۹۱).

چنانکه ذکر شد، طریقت نقشبندیه یکی از قدیمی‌ترین فرقه‌های صوفیانه است و عمدتاً به وسیله خواجه بهاء‌الدین محمد نقشبند (۷۷۹-۷۱۷ ه.ق.) رواج یافت (ر.ک: زرین کوب، ۱۳۵۶: ۷۶). فرقه مذکور در کشمیر، به وسیله سیده‌لال در زمان سلطنت سلطان سکندر (۱۱۴۱۳-۱۳۸۹ م.) توسعه یافت. گفته می‌شود که سیده‌لال شاگرد مستقیم خواجه بهاء‌الدین نقشبندی بوده است. وی زندگی آرامی داشت و در ربیع‌الاول ۸۶۱ ه.ق. (فوریه ۱۴۵۷ م.) در محل سکونتش، در روستای آشام کشمیر درگذشت (ر.ک: میرزایف، ۱۳۵۰: ۴۷). سیده‌لال تنها یک شاگرد به نام سیدامین - که در کشمیر در میان مردم به «وصی صاحب» مشهور بود - از خود برجای گذاشت. او از سادات مشهور بیهقی و دومین پسر سیدحسین بیهقی یا منطقی بود. سیدامین تحصیلات اولیه خود را نزد حاجی ابراهیم ادهم فرا گرفته بود. هنگامی که سیده‌لال به کشمیر رسید، سیدامین در مقام شاگردی او به فرقه نقشبندیه مشرف گردید. سیدامین به وسیله بیهقی بیگم، همسر سلطان زین‌العابدین، به فرزندی پذیرفته شد؛ اما زندگی پر تجمل برای او جذابیتی نداشت و او که مانند استاد روحانی خود زیست فقیرانه را بر زندگی اشرافی ترجیح می‌داد، بقیه عمر خود را در روستای آشام به دور از اشرافیت سپری نمود (Shah, 2017: 108).

وقتی سیده‌لال درگذشت، سیدامین به سرینگر نقل مکان نمود و در کلبه‌ای در نزدیکی کوه ماران، عزلت گزین شد. سیدامین با اینکه از دربار سلطنتی دوری اختیار کرده بود، قربانی یک دسیسه سیاسی شد. عده‌ای از اشراف ناراضی کشمیر که به دلیل گستاخی با سادات بیهقی بیگانه شده بودند، در ۳۰ ذی‌القعدة ۸۸۹ ه.ق. به آن‌ها حمله کردند و پانزده نفر از اعضای خانواده بیهقی را به قتل رسانیدند. از جمله آن‌ها سیدامین بود که در این ماجرا بی‌گناه کشته شد. او بعداً در آلیکادال، در کناره راست رودخانه جهلم، در سرینگار جایی که آرامگاه او تا به امروز وجود دارد، به خاک سپرده شد. سیدامین هیچ جانشین شایسته‌ذکری از خود باقی نگذاشت. پس از مرگ او سلسله نقشبندیه بیش از یک قرن در کشمیر ناشناخته باقی ماند تا این که بعدها به وسیله سیدالسادات خواجه سیدمیرخواند محمود بن شریف نقشبندی الحسینی و الحسینی، معروف به حضرت عشعان، (متوفی ۱۱ شعبان ۱۰۵۲ ه.ق. ۱۶۴۲ م.) که در پایان قرن شانزدهم میلادی به آنجا رسیده بود، احیا شد (ر.ک: عزیز، ۱۳۶۷: ۵۹).

خواجه میرخواند، فرزند خواجه سیدشریف بود که نجابت خود را به خواجه علاءالدین عطار (متوفی ۸۰۲ هـ.ق. مطابق ۱۴۰۰ م.) نسبت می‌داد و البته خود خواجه علاءالدین عطار هم یکی از شاگردان برجسته خواجه بهاءالدین نقشبندی به حساب می‌آمد (Shah, 2017: 108-109).

با وجود این که در قرن دوازدهم گروه‌های متعدد از صوفیان در کشمیر فعالیت داشتند؛ اما شیخ عبدالرزاق نقشبندی نسبت به این گروه‌ها توجه خاصی نشان نمی‌داد و از اشعار او برمی‌آید که وی شیفته و پیرو عقاید و تعلیمات نقشبندیان بوده است:

یا رب زین رتبه بهره مندم کن سگ درگاه نقشبندم کن
از سگ کوی نقشبندم کن زنده از بوی نقشبندم کن
(گ ۲۷ ر)

در این ارتباط، اشعار دیوان «دارالسلام» نشان می‌دهد که شیخ در مکتوبات خواجگان این سلسله مانند: عبدالرحمن جامی، عبدالخالق غجدوانی، عبیدالله احرار و دیگران تأمل و تعمق داشته است و زبده عقاید صوفیانه او در واقع مربوط است به عقاید و تعلیمات فرقه نقشبندیه:

عبدالرحمن حضرت جامی آنکه بود است در جهان نامی
گفته است در اشعه لمعات معنی این بیت را به این آیات
(گ ۳۶۵ ر)

باید دانست که اصول عقاید سلسله نقشبندیه در یازده عبارت بیان شده است: هوش در دم، نظر بر قدم، سفر در وطن، خلوت در انجمن، یاد کرد، بازگشت، نگاه داشت، یادداشت، وقوف زمانی، وقوف عددی و وقوف قلبی (مدرسی، ۱۳۶۰: ۷۳)، که شیخ عبدالرازق آن‌ها را در دیوان «دارالسلام» شرح و تفسیر کرده است:

معنی این است هوش در دم را آمد و رفت دم بود به خدا
دم به دم دم بکش به آگاهی غفلت اندر نمای کوتاهی ...
(گ ۳۶۱ ر)

یکی از اصحاب و اتباع شیخ عبدالرزاق نقشبندی، شیخ محمد ذاکر بوده است. وی تاریخ وفات شیخ عبدالرزاق را این گونه به نظم در آورده است

زهاتف سال تاریخش بجستم به تأییدش چنین تاریخ گفتم
سوم بود از جمید ابتدایی چراغ بشمار فوتش از رسایی
شفا کن صبر ذاکر را بر این غم حکیمان ده به دردش نیز مرهم
(بدری، ۱۳۱۸: ۸۱۷-۸۱۶)

بر این اساس تاریخ فوت شیخ عبدالرزاق را به حساب جمل، «چراغ» یا ۱۲۰۴هـ.ق. ذکر کرده است. عبدالقدیر بدری، نوه شیخ عبدالرزاق هم سال وفات جد خویش را سوم جمادی الاول سال ۱۲۰۴هـ.ق. در بالای بیتی از شیخ محمد ذاکر با خط سرخ رقم کرده است.

۲-۳. معرفی دیوان «دارالسلام»

تنها اثر بازمانده از شیخ عبدالرزاق نقشبندی، دیوان «دارالسلام» است. این دیوان یک متن منظوم صوفیانه است که بر وزن «حدیقه الحقیقه» حکیم سنایی در قرن دوازده هـ.ق. سروده شده است. این اثر به خط نستعلیق نگاشته شده و دارای دو فصل است. نویسنده در فصل نخست، پس از حمد و سپاس خداوند، نعت رسول اکرم (ص)، درباره معراج عالم (روز بعثت)، به مدح شیخ بهاء الدین نقشبندی پرداخته است. علاوه بر این در فصل نخست، نویسنده مطالبی را درباره حالات زندگی خود و مرشدش، آخوند سید عبدالسلام و کیل و نیز این که چگونه به دربار مرشد مشرف گردیده، رقم کرده است. اصل موضوع دیوان «دارالسلام»، عرفان و اخلاقیات و تبیین تعلیمات صوفیانه مبتنی بر نظریات سلسله نقشبندیه است.

در فصل دوم، به افکار، سنت‌ها، حقیقت عالم صغیر و کبیر، حقیقت اعضای بدن انسان و موضوعات تصوف و عرفان پرداخته شده است. همچنین در آخر نسخه، کاتب آن، شیخ عبدالقدیر بدری، بخشی را به عنوان «رساله دلیل احمدیه» اضافه کرده است. رساله «دلیل احمدیه» به نثر است و درباره حالات و کرامات خارق العاده شیخ عبدالرزاق نقشبندی و خاندان بدری به نگارش درآمده است.

دیوان «دارالسلام» شامل سه مقصد است که قبل از مقصد نخست، دیوان با حمد خداوند، نعت رسول اکرم (ص) و مدح بهاء الدین نقشبندی آغاز می‌شود.

۱- مقصد نخست: در بیان نشیب و فراز زندگی نویسنده، از روزگار کودکی تا رسیدن به درگاه مرشد طریقت، تنظیم شده است.

۲- مقصد دوم: در معرفی مرشد و استادانش است؛ بنابراین به واسطه این مقصد، زنجیره ۲۸ اسم از بزرگان دین و استادان (مرشدان) و شاگردان سلسله نقشبندیه، به قرار ذیل ذکر شده است:

پروردگار عالمیان (ج) ← حضرت رسول (ص) ← ابوبکر صدیق ← سلمان فارسی ← قاسم ابن محمد ابن ابوبکر ← امام جعفر صادق (ع) ← بویزید بسطامی ← خواجه ابوالحسن خرقانی ← خواجه ابوعلی فارمدی ← خواجه ابویوسف همدانی ← خواجه عبیدالله غجدوانی ← خواجه محمد عارف ریوه گری ← خواجه محمد انجیر فغنوی ← عزیزان علی رامتینی ← خواجه محمد بابای سماسی ← حضرت سیدامیر کلال ← حضرت شاه نقشبندی بهاء الدین ← خواجه یعقوب چرخ ← خواجه ناصرالدین عبیدالله احرار ← خواجه محمد زاهد ← خواجه محمد درویش ← خواجه امکنگی ← خواجه باقی بالله ← امام ربانی مجدد الف ثانی شیخ احمد سرهندی ← سید آدم بنوری ← میان سعدالدین لاهوری ← حاجی محمد اسماعیل غوری ← حافظ عبدالغفور پیشاوری ← حضرت ملا آخوند سید عبدالسلام و کیل.

از آنجا که بیشتر تذکره‌ها، سلسله رجال طریقت نقشبندی را از رسول اکرم (ص) تا سید آدم بنوری ذکر کرده‌اند و کم‌وبیش به زندگی نامه آن‌ها در کتب مربوط به صوفیان و تذکره‌ها پرداخته‌اند؛ لازم نیست در اینجا به احوال همه این بزرگان اشاره شود.

معرفی ملا آخوند سید عبدالسلام و کیل نقشبندی

ملا آخوند سید عبدالسلام و کیل، به عنوان یک عالم با عمل و یک عارف حقیقی از عرفای کشمیر قرن یازدهم شناخته می‌شود. وی در ایالت کشمیر چشم به جهان گشود؛ اما تذکره‌ها اسم پدر و مادر و سال تولد او را ثبت نکرده‌اند. ابومحمد حاجی محی الدین مسکین بن ملامحمد، در دیوان خویش «تحایف الابرار فی ذکر اولیاء الاخیار»، درباره ملا آخوند سید عبدالسلام چنین فرموده است:

ایشان برادر نسبی مرادالدین خان بوده. در ایام کودکی به همراه پدر و برادر خویش به شهر پیشاور رفت. بعد از فرا گرفتن علوم عقلی و نقلی، جهت کسب مرام صوفیانه در دربار عبدالغفور پیشاوری خلیفه میا سعدالدین لاهوری حاضر شد و بعد از طی مراحل طریقت به درجه اعلی رسید. وی با یاری مرشد و برادر خود در دادگاه‌های کشمیر به عنوان و کیل و قاضی، منتخب گشت و آن قدر مالک جاه و حشمت بود که برای رفتن به محل کار سوار پالکی (موکب اشرافی) می‌شد (مسکین، ۲۰۱۵: ۵۶۷).

ظاهرش بود پرده دنیا باطنش با خدا به ذکر و دعا
اسپ و جنیان و پالکی فیروز بُد برای سواریش هر روز

گه به جیان و گه به اسب سوار می‌شدی آمدی چو در دربار
(گک ۲۰۳ ر).

از قراین موجود، معلوم می‌گردد که ملا آخوند سیدعبدالسلام وکیل، در زمان اورنگ زیب پادشاه مغول، می‌زیسته است. این پادشاه، نواب / ابراهیم خان را به‌عنوان والی ایالت کشمیر منتخب کرده بود. در دوران صوبه داری نواب ابراهیم خان یک اتفاق برای برادر آخوند عبدالسلام می‌افتد که باعث می‌شود وی به حضور حافظ عبدالغفور مشرف شود و از محضر او کسب فیض نماید. شیخ عبدالرزاق در اشعارش از زبان کسی به نام شیخ مقصود، آن را یادآوری کرده است:

شیخ مقصود نام پیری بود از محبان شیخ بُد تا بود
گفت روزی ز شیخ پرسیدم چون کلامش چو فاضلان دیدم
عرض کردم چگونه عبد غفور رهبرت شد در این ره پرنور
گفت من با برادر اکبر پیش شیخی شدیم در کشر
حافظ احسن بصیر نامش بود شرب از راه خواجه تامش بود
(گک ۲۰۳ پ).

و این شیخ حافظ پیش‌بینی می‌کند که او در آینده صاحب جاه و مقام خواهد شد و بعدها به واسطهٔ اتفاقاتی که رخ داد، این گونه هم شد و شیخ عبدالسلام به منصب قضاوت رسید:

پیش شه قاضی القضاة شوی صاحب جاه و التفات شوی

ناگفته نماند که ملا آخوند سیدعبدالسلام وکیل، در شهر پیشاور زنی را به عقد خود درآورد و خداوند از آن زن او را چهار فرزند عنایت کرد (گک ۲۰۰ پ). به قول صاحب دارالسلام، آخوند عبدالسلام وکیل، در سال ۱۱۷۱ هـ.ق. ماه شوال روز یک‌شنبه بعدازظهر چشم از جهان فروبست و داعی اجل را لبیک گفت و در محلهٔ کوجواره سرینگار کشمیر به خاک سپرده شد:

تا مدامی که شیخ نیک‌سرشت رخت بر بست سوی باغ بهشت
رحلتش بود هجده شوال روز یکشنبه و دو پهر وصال
سنه الف و صد یک و هفتاد بود در جان خویشتن کن یاد
تا به هشتاد سال آن استاد بد نشست به مسند ارشاد
(گک ۴۵ ر).

از معروف‌ترین خلفای آخوند عبدالسلام و کیل، شیخ بابا محمد عثمان، شرف‌الدین محمد زهگیر، شیخ عابد محمد کاووس و عبدالرزاق نقشبندی هستند (گک ۲۳۴، پ ۲۳۵، ر).

۳- مقصد سوم دیوان دارالسلام، مباحث اخلاق اسلامی در چارچوب آیات قرآنی، احادیث اسلامی، داستان و حکایات دینی و اجتماعی مبتنی بر اخلاق اسلامی است که به دو مورد از آنها اشاره می‌شود:

الف - حلال خوردن و حلال طلبیدن:

یک نکته مهم که از نظر اخلاقی و دستور دینی در دین اسلام در باره آن بسیار سفارش شده، خوردن لقمه حلال است که قرآن کریم در مورد آن چنین می‌گوید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِي الْأَرْضِ حَلَالًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ» (بقره، آیه ۱۶۸). شاعر این بحث را به کمک آیه دیگر قرآن: «يَا أَيُّهَا الرَّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحًا إِنِّي بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ» (مؤمنون، آیه ۵۱) و حدیث پیامبر اکرم (ص): «مَنْ أَكَلَ لُقْمَةً مِنْ حَرَامٍ لَمْ تُقْبَلْ لَهُ صَلَاةٌ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً...» (مجلسی، ۱۳۵۱، ج ۶۳: ۳۱۴) این گونه بیان می‌کند:

یافتن حق اگر ترا هوس است	مر ترا خوردن حلال بس است
از کلو طیبات پند شنو	واعملو صالحا بخوان سر نو
گر خوری آنچه زو حلال بود	بر رخت نور ذوالجلال بود
در حدیث آمده است هر که حرام	لقمه‌ای خورد از طعام و ادام
تا چهل روز حق وضویش نیست	فرض و نفل و دعا قبولش نیس
	(گک ۲۹۰، پ ۲۹۱، ر، گک ۴۳۹)

ب- در مذمت بخیل

بخل یکی از صفات منفی و از رذایل اخلاق انسان به حساب می‌آید که در قرآن کریم و در احادیث بسیار مورد نکوهش قرار گرفته است - چنانکه امیرالمؤمنین علی^(ع) در این باره فرموده است: «بَشْرٌ مَالِ الْبَخِيلِ بِحَادِثٍ، أَوْ وَارِثٍ؛ مَالِ بَخِيلٍ رَا بَه آفَتِي از روزگار یا میراث‌خواران بشارت‌ده (لیثی واسطی، ۱۳۷۶: ۱۹۵). شاعر این حدیث را به حضرت رسول (ص) نسبت داده و گفته است:

پیش ایزد بخیل مردود است	هم به نزد رسول مطرود است
زان سبب شد بخیل خوار و بتر	باش از بخل دورتر و حذر

مصطفی این حدیث فرمودست گوئیا در به شکر اندود است
بدهید خوش‌خبر به مال بخیل حادث و وارثش برد بی قیل
(گگ ۳۲۹ ر).

۲-۴. معرفی نسخ خطی دیوان دارالسلام

در تصحیح این اثر نسخ ذیل مورد استفاده بوده است:

نسخه A: به شماره ثبتی ۲۷۳۷ در دیوان‌خانه مه‌اراجه شری پرتاب سنگ سرینگار کشمیر، که دارای ۳۶۷ برگ و ۷۳۴ صفحه در اندازه 23.2x14.8cm و بدون جلد است. این نسخه بر کاغذ کشمیری نگاشته شده و هر صفحه آن بیست بیت شعر دارد.

از سده قرن نهم هجری که شبه‌قاره هندوستان به‌عنوان مرکزی از مراکز فرهنگی در شرق جهان اسلام شناخته شد، در میان کاتبان، نوع دیگری از کاغذ رواج یافت که در کشمیر به عمل می‌آمد. این کاغذ که بیشتر رنگ‌های سفید و نخودی آن به جهت نسخه‌نویسی به کاررفته، بسیار نازک و عموماً آهار خورده است. هزاران نسخه خطی از نگاشته‌های فارسی که در شبه‌قاره هندوستان دیوانت شده، بر روی این کاغذ نسخه‌نویسی گردیده است (مایل هروی، ۱۳۷۹: ۲۵۶).

نسخه حاضر علاوه بر داشتن فهرست مضامین، عناوین مضامین نیز در درون دیوان با خط قرمز ثبت شده است. صفحات دیوان رکابه و شمار صفحه دارد، بدون هیچ‌گونه تزیینی. متأسفانه به سبب آب‌خوردگی، شماره بعضی از صفحات پاک شده و یا مخدوش است. زمان دیوانت نسخه سال ۱۳۱۸ هـ.ق. است و به خط فرزند شیخ غلام احمد بدری بن شیخ غلام مصطفی بدری بن شیخ عبدالرزاق نقش‌بندی، به نام شیخ عبدالقدیر بدری نگاشته شده است.

در بسیاری از موارد، کاتب یا فردی دیگر، زیر برخی از کلمات ابیات را با مرکب قرمز خط کشیده است. در حاشیه دیوان علاوه بر آیات و احادیث، نکات تاریخی خاصی را در ارتباط با بعضی از ابیات یادآوری کرده است. همچنین ابیاتی را که ایراد داشته، اصلاح کرده است. اشتباهات املائی گاهی در این نسخه به چشم می‌خورد؛ مثلاً خواست به‌جای خاست، تظویر به‌جای تزویر، بست به‌جای بیست، اصراف به‌جای اسراف، خوند به‌جای خوانند، رند به‌جای راند، مسطور به‌جای مستور و امثال این نادرستی‌های املائی شاید ناشی از کم‌دقتی یا کم‌سوادی نسخه‌نویس بوده است.

نسخه B: به شماره ثبتی ۲۷۴۴ در دیوان‌خانه مه‌اراجه شری پرتاپ سنگ سرینگار کشمیر. این نسخه دارای ۲۵۹ برگ و ۵۱۸ صفحه در اندازه 20.4x13cm و بدون جلد موجود است. برای این نسخه از کاغذ معمولی استفاده شده و تعداد ابیات هر صفحه متفاوت است. بعضی صفحات نوزده، بعضی بیست و اغلب صفحات بیست و دو بیت دارد. همچنین صفحات آن دارای ر‌کابه و شماره صفحه است. نسخه کامل نیست و از صفحه ۲۱۵ تا ۲۳۹ برگه‌ها افتاده است. هیچ تزیینی برای صفحه‌ها به کار گرفته نشده و نسخه کاملاً ساده‌ای است. این نسخه در سال ۱۳۱۵ هـ.ق. به خط شیک عبدالقدیر بدری، نگارش یافته است.

۵-۲. بررسی و تحلیل ویژگی‌های سبکی و زبانی دیوان «دارالسلام»

این ویژگی‌ها در سطح‌های آوا و وزن، واژگان، بلاغت و ادبیت و محتوا بررسی می‌شود:

۱-۵-۲. ویژگی‌های آوایی

از اشعار شیخ عبدالرزاق نقشبندی معلوم می‌شود که وی نمی‌خواسته خود را به‌عنوان یک شاعر حرفه‌ای معرفی کند و بیشتر هدف او از تألیف و سرودن دیوان «دارالسلام»، که در قالب مثنوی و بر وزن «حدیقه‌الحقیقه» حکیم سنایی است، نشان‌دادن اعتقاد عمیق خود نسبت به عقاید پیر و مرادش، آخوند عبدالسلام و کیل بوده است:

گر چه دیگر برادران این راز گفته‌اند و نداشتش این ساز
من هم این چند بیت بی تزویر میکنم در سر محبت پیر
(گک ۳۲۹ ر.)

از این جهت شیخ عبدالرزاق نقشبندی خود را شاعر (حرفه‌ای) نمی‌دانست و از این بابت در بسیاری از موارد توجه چندانی به قواعد و قوانین شاعری نداشت و در بند آراستن سخن و به‌کارگیری فنون ادبی نبود؛ بنابراین در جای‌جای این اثر، عیوب وزن و قافیه و ردیف و امثال آن را آشکارا می‌توان دید. در این ارتباط شاعر در بیشتر اشعار خود فقط به آوردن قافیه اکتفا نموده و در کمتر مواردی ردیف را به‌کار برده است:

بعد یک هفته یک عزیزی نیک اسبی آورد هدیه با دل نیک
(۲۰۱ ر.)

عرض کردم که این جوان در مزد پیش از او من ز بیم خواهم مرد
(۲۲۸ ر)

هر که از تو مصافحه گیرد او به تحقیق دست من گیرد
(۱۶۳ ر)

و البته اشعار فاقد قافیه هم در این دیوان قابل مشاهده است:

هر که دستت گرفت در بیعت دست من درگرفت این حق است
(گک، ۱۳۲ پ)

این بلا گوهر خزانه ماست ما گهر را به کس عطا نکنیم
(گک، ۱۸۶ پ)

شاعر در چند جای عبارت (همه‌ها) را به معنای «جملگی» آورده است تا با قافیه و ردیف و وزن شعر هماهنگ شود:

متحرک می‌شوند چون اعضا زود بیند سوی وی همه‌ها
در مقامات واصل از همه‌ها در کرامات شامل از همه‌ها

۲-۵-۲. حذف برخی از واج‌ها

۱- در برخی از ابیات به جهت تنظیم وزن شعر، به سنت قدیم شعر فارسی، واج الف (ا) حذف شده است: براهیم به جای ابراهیم

چون براهیم ماه و هم خور را گفتی این است مر مرا ز خدا

۲- حذف الف (ا) در «از»

گر تو اسراف می‌کنی ز دخان می‌شوی از برادر شیطان

۳- حذف واج (گک) در «اگر»

ار تو اسراف می کنی ز دخان می شوی از برادر شیطان

۴- حذف (ا و گک) در «اگر»

جایکی بهر خواب و خوردن خود ور زیاده کنی بود از بد
دانه بر سفره اش نیفتادی ور فتادی بکس نمی دادی

۵- حذف (و) در «وی»

کرد خیرالبشر خطاب و را که نبخشد خدا گناه ترا

۶- حذف (ت و ر) در «بهرتر»

بانی دین امام ربانی به نوشت است اگر همی خوانی

۷- ساکت نمودن واج «و» برای تنظیم وزن شعر:

گفت خود را اویسی احمد چند گه بود اندرین بیخود
جایکی بهر خواب و خوردن خود ور زیاده کنی بود از بد

۲-۳. افزایش واج

اضافه کردن واج (ا) به ابتدای اسم یا صفت به سبک قدیم: اسفید به جای سفید، اشتر به جای شتر، اشکسته به جای شکسته.

اشهب از تاختن سر اندازد اشتر ز آهستگی سر افرازد

و اضافه کردن واج «ه» به آخر واژه: جهازه به جای جهاز و غیره

در جهازه فکند و رفت به زود کرد هر صاحبان خود پدرود
زنده گی بده تو در دو عشاء پس سخن در ممکن ز چون و چرا

۲-۵-۴. ویژگی های واژگانی

اگرچه متن دیوان «دارالسلام»، به زبان رایج دوره شاعر سروده شده است؛ اما ظواهر امر نشان می دهد که این اثر رنگ و بوی کهنگی هم دارد؛ به طوری که واژگان فارسی و عربی قدیم در اشعارش به فراوانی دیده می شود؛ واژگانی مانند: تیار، فلسه، بزاق، تبختر، صبی، حنطه، رادی، بوند، ادام، بخی، ثیب، کربت، محرر، ماکیان، مطبخ، آوند، بیضه، رایت، اخگر، تکاور، گوک، هیمه، باسن، همیان، منفعل، ممسک، ضغظه، غل و امثال این ها. از آن جا که شاعر زندگی در دوره های مختلف: مغول، افغان و انگلیسی ها را تجربه کرده است، تأثیر زبان مربوط به حاکمان این دوره ها را در شعر او می توان مشاهده کرد؛ مانند واژه انگلیسی (لک) (Lakh) به معنی صد هزار:

سه سه لک یافتند از دینار اشتر و گاومیش غیر شمار
گر دو لک بوده اند اصحابش صد هزاران به پیش احبابش

همچنین در این دیوان، لغات زبان عربی و اصطلاحات دینی، به واسطه تأثیر قرآن و حدیث، به مقدار زیاد دیده می شود، مانند:

چون قضایش نمود بر خود هلک چون وی ماند سالم اندر فلک
همچنان زنگ جرم و ذنب و گناه دور گردد ز تائبان گناه
هر غریب و فقیر و هر مسکین گفتم ابلیس گشت آزاد از عذاب مهین
راشدی تو رجیم انّ علیک لعنتی به یوم عقیم
بارها خواجه از یسار و یمین مژده دار ز آید بهاء الدین

و علاوه بر لغات عربی، شاعر گاهی واژه های ترکی را نیز به کار برده است، مانند:

آنی یخشی تو نکیر گفت یعنی آن را نکو بگیر بگفت

همچنین واژه‌های زبان اردو به مقدار زیاد دیده می‌شود: مانند *نوعه*، *اشک*، *منچ*، *دوبی* و غیره
 بود *نوبه* مسکنش خوشتر چون رسیدم در آدمم از در

و نیز واژه‌های زبان کشمیری؛ از جمله: *کدل* (به معنای پل)، *ڈالان*، *بانگ* و غیره
 مقبره‌اش در ره فتح *کدل* است در گشادِ گره که بی‌بدل است

و گاهی آوردن واژه‌های نامفهوم که در فرهنگ‌ها ضبط نشده است؛ مانند کلمه «چسپی» در بیت
 ذیل که معنای روشنی ندارد و ممکن است در معنای مشت و مال باشد:
 در مورد افعال، شاعر فعل منفی را در بیشتر ابیات همراه با (م) آورده است؛ مانند *مخور*، *میار*،
 مساز و غیره

هست بدتر ز عصر چون نسوار *میار* زن به بینی خویش بوی
 سوی من گفت هیچ غم تو *مخور* من ترا تربیت کنم درخور

۲-۵-۵. ویژگی‌های نحوی

به کارگیری حرف اضافه «به» در معانی مختلف: تا، با، در و غیره

خواه ای دل ازین همه تو مدد *به* رضی‌الله‌عنهم *به* خون *به* ابد

در این بیت:

مردم از جمله جاه گشتند جمع *به* همچو پروانه در شدند *به* شمع
 دید شیخ بزرگ بر مرکب *به* شد پیاده به پیش شان *به* ادب
 عالمان که با عمل هستند *به* که دل خاک پایشان هستند

آوردن «اندر و اندرون» به جای «در»:

اندران وقت یافتند وفات به سیاحت شدند در جنات

استفاده از واژه «همی» در افعال ماضی و مضارع استمراری:

گر کند شیخ شکوه‌ای به شما من وسیله همی شوم به شما
شیخ را رد و بد همی گفتمی دامن از صحبتش همی رفتی

گاهی در فعل امر، پیشوند «می» را به کار برده است:

افضل است از همه یقین می کن اعتقاد نکو برین می کن

۲-۵-۶. سطح بلاغی

همان‌طور که اشاره شد، هدف اصلی شاعر در این اثر تعلیمی بیشتر تبیین و تفسیر اخلاقیات اسلامی و عقاید صوفیانه فرقه نقشبندی، مدح و منقبت خواجهگان این فرقه و معرفی عقاید آن‌ها بوده است. از این جهت شاعر در این اثر تا حد زیادی در بند به کارگیری صنایع و فنون ادبی و زیبایی‌های بلاغی و آراستن سخن، به آن صورت که شاعران حرفه‌ای در نظر داشته‌اند، نبوده است. با این حال در برخی از ابیات و فرازهای دیوان، به صنایع و فنونی برمی‌خوریم که احتمالاً به صورت ناخودآگاه و غیرارادی در شعر شاعر وارد شده است؛ صنایعی از قبیل: تضمین، تلمیح، تشبیه و غیره.

۲-۵-۷. تضمین

تضمین از آرایه‌های ادبی و به معنی آوردن آیه، حدیث، یا سخن مشهور در بین سخن است. هم‌چنین، اگر شاعر تمامی مصراع یا بیتی را از شاعری دیگر در سخن خود بیاورد، تضمین خوانده می‌شود (همایی، ۱۳۶۴، ج ۲: ۹۳). بیشتر تضمینات به کاررفته در این اثر مربوط به آیات قرآن و احادیث اسلامی است؛ مانند این بیت:

ادعو ربکم تضرعاً برخوان لا یحب المعتدین بخوان بی آن
(گک ۲۴۵ ر)

که آیه «ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» (اعراف ۵۵)، در آن تضمین شده است.

و از این موارد در این اثر به فراوانی هست که شاعر سعی کرده است با استفاده از آیات قرآن و به شکل های مختلف، مفاهیم دینی و یا صوفیانه را به مخاطب خود تعلیم دهد، از جمله تضمین آیه ۲۶۱ سوره بقره؛ «مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سَنَابِلَةٍ مِائَةٌ حَبَّةٌ وَاللَّهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَاءُ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» در بیت زیر:

حَبَّةٌ واحد سنابل سبع الف مائه من سنابل نفع
(گک ۲۶۶ پ)

و به همین سان تضمین احادیث نبوی و بزرگان دین در بسیاری از ابیات این اثر تعلیمی دیده می شود، مانند: «اتَّقُوا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَإِنَّهُ يَنْظُرُ بِنُورِ اللَّهِ» (دیلیمی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۱۳۰) در بیت زیر:

اتقو جمله عقل مومن را انه ينظر بنور الله

۸-۵-۲. تلمیح

تلمیح از لَمَحَ، در لغت به معنی با گوشه چشم نگریستن است و از جمله صنایع معنوی بدیع است که در آن نویسنده یا گوینده در ضمن نوشتار یا گفتار خویش به آیه، حدیث، داستان، یا مثل قرآنی یا مثلی معروف، اشاره داشته باشد (همایی، ۱۳۶۴، ج ۲: ۶۹). بنا به روایت ابن بابویه، «حَبَّ إِلَى مِنَ الدُّنْيَا النِّسَاءُ وَالطَّيْبُ وَقُرَّةُ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ» (۱۳۸۲، ج ۱: ۱۶۵)، حدیثی از پیامبر اکرم (ص) است که شاعر در شعر زیر به آن اشاره دارد:

زانکه فرمود احمد مرسل هر که بود است اطیب و افضل
در جهان مر مرا اشک مشک فریز هم نماز است و هم زن آمد نیز
(گک ۲۵۱ ر).

و همچنین آیه: «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا» (احزاب، ۷۲) در ارتباط با این اشعار:

هم امانت که کرد عرض به حال بر سماوات و ارض و فوقی جبال
هر سه گشتند حاش لله خوان و درگرفت انسان
از ظلوم و جهول کرد ثناش حیرت و عبرتی نمود نباش
(گک ۲۷۳ ر ۲۷۴ پ).

کاربرد این آرایه اندک و شاعر تمایلی به استفاده از انواع تشبیه نداشته است و در اغلب تشبیهات به کاررفته، تمامی ارکان تشبیه را ذکر کرده است:

بود	اندر	نماز	استاده	راستر	همچو	سرو	آزاده
جینش	چو	مهر	رخشنده	روی	چون	ماهتاب	تابنده
همچون	مرغ	ققس	رمیده	مثل	گندم	ز دل	طپیده
			شدم				شدم

(گک ۴۰، پ، ۴۱، ر).

بحث و نتیجه‌گیری

دیوان «دارالسلام»، و به عبارت دیگر، گنجینه اخلاق مباحث و تعلیمات فرقه نقشبندیه، بازتاب عقاید و تفکرات خاص شیخ عبدالرزاق و مرشد او، ملا آخوند سید عبدالسلام و کیل است. این ویژگی موجب شده که او برای تبیین بیشتر این عقاید، به معرفی دقیق رجال طریقت نقشبندیه پردازد و نشان دهد که این طریقت در هند و کشمیر به وسیله کدام یک از خواجگان آن رواج یافت و گسترش پیدا کرد. بنابراین، این دیوان از این جهت می‌تواند برای تذکره‌نویسان و محققان ادبی و تاریخی مورد تأمل و توجه باشد. با بررسی اشعار نه‌چندان فاخر دیوان «دارالسلام» درمی‌یابیم که شاعر در این اثر تا حد زیادی در بند به کارگیری صنایع و فنون ادبی و زیبایی‌های بلاغی و آراستن سخن به آن صورت که شاعران حرفه‌ای در نظر داشته‌اند، نبوده است. باین حال، در برخی از ابیات و فرازهای این اثر به صنایع و فنون ادیبی برمی‌خوریم که احتمالاً به صورت ناخودآگاه و غیرارادی در شعر شاعر وارد شده است. در این ارتباط تلمیح و تضمین آیات و روایات را نسبت به آرایه‌های دیگر بیشتر می‌بینیم که این موضوع نشان‌دهنده ارادت شاعر به مفاهیم دین اسلام و نیز مقامات دینی و شخصیت‌های عرفانی تأثیرگذار، به‌خصوص مرشد خود شیخ عبدالسلام بوده است. از آن جا که شاعر با فرهنگ‌های مختلف مربوط بوده و به آن سبب از زبان‌های مختلف تأثیر پذیرفته است؛ علاوه بر واژگان کهن فارسی و عربی موجود در دیوان، شاهد واژگان زبان‌های انگلیسی، کشمیری، اردو و ترکی نیز هستیم. در مجموع دیوان «دارالسلام» منعکس‌کننده مسائل دینی، صوفیانه، ادبی، تاریخی و سیاسی کشمیر در قرن دوازدهم هجری است که از خلال آن می‌توان به بسیاری از اطلاعات اجتماعی و عرفی آن دوره دست یافت.

^۱ مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان است.

تعارض منافع

تعارض منافی وجود ندارد.

منابع

قرآن کریم.

- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۸۲). *الخصال*. جلد اول. قم: نسیم کوثر.
- بدری، شیخ عبدالقدیر. (۲۰۱۵). *قصیده چشم بگشا که جلوه دیدار*، ترجمه مولانا شوکت حسین کینگ قادری. سرینگار کشمیر: اسکای تیچ.
- بدری، شیخ عبدالقدیر. (بی تا). *رساله دلیل احمدیه (نسخه خطی)*. کشمیر: کتابخانه بدری.
- دیلمی، حسن بن محمد. (۱۳۷۶). *ترجمه ارشادالقلوب*. جلد اول. تهران: ناصر.
- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۵۶). *ارزش میراث صوفیه*. تهران: امیرکبیر.
- صاری اوغلی، خلیل ابراهیم. (۱۳۷۹). *آشنایی با طریقت نقشبندیه*. *فصلنامه یاپراق*، ۳ (۱۰)، ۱۸ - ۲۵.
- عزیز، احمد. (۱۳۶۷). *تاریخ تفکر اسلامی در هند*، ترجمه نقی لطفی و محمدجعفر یاحقی. جلد اول. تهران: کیهان و علمی - فرهنگی.
- قادری، محمد امیرشاه. (۱۹۷۲م). *تذکره علما و مشایخ سرحد*. جلد اول. پشاور: عظیم.
- لیثی واسطی، علی بن محمد. (۱۳۷۶). *عیون الحکم و المواعظ*. جلد اول. قم: مؤسسه علمی و فرهنگی دارالحديث.
- مایل هروی، نجیب. (۱۳۷۹). *تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه های خطی*. تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۳۵۱). *بحار الانوار*. جلد شصت و سه. تهران: اسلامیه.
- مدرسی چهاردهی، نورالدین. (۱۳۶۰). *سلسله های صوفیه ایران*. تهران: بتونک.
- مسکین، محی الدین. (۱۳۲۲). *تحایف الابرار فی ذکر اولیاء الاخیار (تاریخ کبیر کشمیر)*. امرتسر: سورچپرکاش.
- _____ (۲۰۱۵ م). *تحایف الابرار فی ذکر اولیاء الاخیار (تاریخ کبیر کشمیر)*، ترجمه شمس الدین احمد. کشمیر: شیخ محمد عثمان اند سنز سرینگار.

میرزایف، عبدالغنی. (۱۳۵۰). نقش برجسته کشمیر در نظم فارسی و خدمات شایسته حسام‌الدین راشدی. مجله وحید، (۹۱)، ۴۵-۵۶.

همای، جلال‌الدین. (۱۳۶۴). فنون بلاغت و صناعات ادبی. جلد دوم. چاپ سوم. تهران: توس.

Persian References Translated to English

The Holy Quran. [In Arabic]

Aziz, A. (1988). *History of Islamic thought in India*. Translated by Naghi Lotfi and Mohammad Jaafar Yahaghi. Volume 1. Tehran: Keyhan and Elmi Farhangi. [In Persian]

Badri, Sh. Abdul. Q. (No date). *Dalil Ahmadiyya treatise (manuscript)*. Kashmir: Badri Library. [In Persian]

Badri, Sh. Abdul. Q. (2015). *Open your eye that is a manifestation of meeting*. Translated by Maulana Shaukat Hussain King Qaderi. Srinagar Kashmir: Sky Teach. [In Persian]

Deilami, H. bin. M. (1997). *Translation of Irshad alquloob*. Volume 1. Tehran: Nasser. [In Persian]

Homai, J. (1985). *Rhetoric techniques and literary industries*. Volume 2. Tehran, Tos Ibn Baboyeh, Muhammad ibn Ali (2003). Alkhesal Volume 1. Qom: Nasim Kausar. [In Persian]

Laithi Vasti, A. Ibn. M. (1997). *Oyun al-Hekm wa mawaeiz*. Volume 1. Qom: Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute. [In Persian]

Majlesi, M. B. (1972). *Behar Al-Anwar*. Volume 63. Tehran: Islamia. [In Persian]

Mayel Hervey, N. (2000). *Date of editing and critical revision of manuscripts*. Tehran: Islamic Council Library. [In Persian]

Meskin, M. (2015 AD). *Tabaif-ul-Abrar fi Zeker Auliya-ul-Akhyar (The Great History of Kashmir)*. Translated by Shamsuddin Ahmad. Kashmir: Sheikh Mohammad Osman & Sons, Srinagar. [In Persian]

Meskin, M. (1943). *Tabaif-ul-Abrar fi Zeker Auliya-ul-Akhyar (The Great History of Kashmir)*. Amritsar: Surajprakash. [In Persian]

Mirzayof, A. Gh. (1971). "Kashmir's outstanding role in the Persian order and the meritorious services of Hossamuddin Rashidi". *Vahid Magazine*, No. 91. Pp: 45-56. [In Persian]

Modrresi Chahar dehi, N. (1981). *Sufi dynasties of Iran*. Tehran: Batonak. [In Persian]

Qaderi, M. A. (1972 AD). *Tazkare Olama wa mashayekbe*. Volume 1. Pyshawar: Azim. [In Persian]

Shah, S. A. (2017). *Sufi Saints of Kashmir*. Srinagar: Gulshan books. [In Persian]

Sari oghli, Kh. I. (2000). "Getting to know the Naqshbandi Tariq". *Yapraq Quarterly*, Vol. 3. No. 10. Summer, pp: 18-25. [In Persian]

Zarin Koob, A. H. (1977). *The value of Sofia's heritage*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]